

УДК 343.195(477):94

**ПЕРІОДИ СТАНОВЛЕННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

**PERIODS OF FORMATION OF JURY SYSTEM IN UKRAINE
IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES**

Нешик Т.С.,
аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджено розвиток законодавства про суд присяжних на різних етапах історії. Описано основні етапи розвитку інституту присяжних наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано причини, що призводили до кризи суду присяжних та поступового законодавчого перетворення інституту присяжних засідателів на території України.

Ключові слова: суд присяжних, судова реформа 1864 р., історія суду присяжних, законодавство про суд присяжних, періоди становлення суду присяжних.

В статье исследовано развитие законодательства о суде присяжных на разных этапах истории. Описаны основные этапы развития института присяжных в конце ХІХ – в начале ХХ ст. Проанализированы причины, которые привели к кризису суда присяжных и постепенному законодательному преобразованию института присяжных заседателей на территории Украины.

Ключевые слова: суд присяжных, судебная реформа 1864 г., история суда присяжных, законодательство о суде присяжных, периоды становления суда присяжных.

The article researches the development of legislation on the jury at various stages of history. The main stages of the development of the jury institution are described in the end XIX – early XX centuries. It is analyzed the reasons that led to the crisis of the jury and the gradual transformation of the jury trial in Ukraine.

Key words: trial by jury, judicial reform of 1864, the jury, the history of trial by jury, legislation of trial by jury, periods of trial by jury.

Постановка проблеми. З огляду на останні події в нашій державі можна стверджувати, що суд присяжних як інститут здійснення народовладдя користуватиметься більшою популярністю серед громадян, а тому вивчення історичного досвіду набуває важливого значення для кращого розуміння особливостей функціонування відповідного інституту в сучасних умовах.

Стан дослідження. Сучасна наука приділяє не достатньо уваги історії становлення суду присяжних в Україні. Стаття дає характеристику причин, умов і наслідків введення в дію та скасування нормативно-правових актів кінця XIX – початку XX ст., що вплинули на функціонування суду присяжних. **Метою статті** є дослідження розвитку законодавства про суд присяжних та періодизація історії даного інституту в Україні, з'ясування особливостей впливу певних факторів на його історичний розвиток.

Виклад основного матеріалу. Історія українського суду присяжних в Україні, на відміну від Англії, США та низки інших держав, де цей інститут є традиційним і глибоко вкоріненим у культуру правосуддя, виявилась дискретною. Перший етап становлення, що веде свій початок від судової реформи 1864 р., був завершений у буремному 1917 р., а другий розпочався лише через вісімдесят років – із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України.

Критерієм періодизації історії суду присяжних було обрано законодавство про присяжних, тому що саме воно показує якісні зміни в розвитку даного інституту. Пропонується виділити чотири періоди функціонування суду присяжних в Україні.

I період: 20 листопада 1864 р. – 9 травня 1878 р., з моменту схвалення Олександром II Судових статутів 20 листопада 1864 р. до початку кризи суду присяжних у Російській імперії. Це період еволюційного розвитку інституту присяжних засідателів, оскільки положення Статутів щодо суду присяжних діяли у своєму первісному вигляді, практично без будь-яких серйозних змін, обмежень чи доповнень.

Фактична діяльність суду присяжних на території Російської імперії розпочалась 1866 р. Основною функцією присяжних було прийняття рішення про винуватість або невинуватість підсудного у вчиненні злочину. У разі визнання підсудного винуватим присяжні могли висловити свою думку про те, чи заслуговує підсудний поблажливості під час визначення міри покарання. На основі вердикту присяжних професійні судді постановляли вирок [1, с. 6]. Якщо складом суду одногосно наголошувалося на тому, що присяжні засудили невинуватого, то суд відмінював обвинувальний вирок і справа передавалась на розгляд нового складу присяжних [2, с. 8].

Суд присяжних став центральною ланкою післяреформеної судової системи Росії. Громадськість

брала активну участь у кримінальному судочинстві, сумлінно здійснюючи обов'язки присяжних засідателів. Із впровадженням даного інституту майже зникло хабарництво [3, с. 35]. Крім того, позитивною стороною діяльності суду присяжних стало поширення присяжними засідателями правових знань серед народу після виконання ними свого громадянського обов'язку, що значно підвищувало рівень правової культури і правосвідомості громадян, збільшувало довіру й повагу до суду [4, с. 26].

Слід зазначити, що перший період функціонування суду присяжних характеризується значним обсягом юрисдикції суду присяжних: за участю суду присяжних почали розглядатися всі справи про злочини, за які законом передбачались покарання, поєднані з позбавленням чи обмеженням прав стану. За підрахунками О.М. Бобрищева-Пушкіна, до сфери компетенції засідателів входило приблизно 410 статей Уложения про покарання карні та виправні, що становило майже п'яту частину всіх каральних норм російського законодавства [5, с. 49].

У 1873–1878 рр. репресивність суду присяжних (відношення кількості засуджених до загального числа підсудних) становила 64,3%. Така кількість виправдань засідателями порівняно із професійними суддями стала причиною тиску на суд присяжних у майбутньому. Найбільше занепокоєння в уряді викликали службові злочини та злочини проти режиму управління. Із першої категорії злочинів присяжні виправдовували 58% обвинувачуваних, у той час як коронні судді лише 24,5%. Основна причина полягала у складності й заплутаності службових злочинів, що не завжди дозволяло присяжним зрозуміти суть справи, яка розглядається. На думку прихильника суду присяжних М.П. Тимофеева, така надмірна поблажливість присяжних була в деяких випадках щонайменше безпідставною [6, с. 437].

З отриманих Міністерством юстиції відомостей вбачалося, що причини низької репресивності діяльності присяжних полягали в невдалому складі засідателів, а також необґрунтованій передачі на розгляд суду присяжних ряду злочинів (наприклад, про підробку документів, про опір і непокору владі, приниження посадових осіб). Це все призвело до того, що вже у другій половині 70-х рр. XIX ст. у Міністерстві юстиції були зібрані матеріали, що в подальшому стали практичною базою для законодавчого перетворення інституту присяжних засідателів у Росії в 1878–1889 рр.

II період: 9 травня 1878 р. – 7 липня 1889 р. Це період значного обмеження компетенції суду присяжних. Перший закон, що серйозно змінив законодавство 1864 р. про суд присяжних, було прийнято 9 травня 1878 р., а останній закон такого роду – 7 липня 1889 р.

Даний період розглядають як кризу українського суду присяжних. Однак необхідно відзначити, що під кризою слід розуміти логічний ступінь розвитку будь-якого історичного явища, перехід від одного якісного стану до іншого.

Можна виділити три групи причин кризи суду присяжних у 1878–1889 рр.: соціокультурні, правові та політичні.

У вітчизняній історіографії більшість науковців схиляється до того, що основними передумовами судових перетворень 1870–1880 рр. були саме причини політичного характеру [7, с. 110]. Б.В. Виленський відзначав, що інститут присяжних за своєю суттю суперечив умовам самодержавної Росії, він виявився для неї занадто радикальним нововведенням [8, с. 18].

Непередбачуваність висновків присяжних у справах, що мали політичне підґрунтя, не відповідала прагненням уряду забезпечити порядок у країні. Закон «Про тимчасову зміну підсудності та порядку судочинства справ по деяким злочинам» від 9 травня 1878 р. тимчасово позбавив присяжних засідателів можливості здійснювати судочинство під час розгляду службових злочинів. В історико-правовій літературі видання вказаного закону вважається наслідком виправдання у квітні 1878 р. Санкт-Петербурзьким окружним судом за участю присяжних засідателів Віри Засулич.

Нормальному функціонуванню суду присяжних заважала й недосконалість тогочасного законодавства (причини правового характеру): невідповідність матеріального і процесуального права (норми Уложень про покарання кримінальні та виправні 1845 р. не відповідали нормам Судових статутів 1864 р.); невдалий склад Тимчасових комісій, що склали списки присяжних (обтяжені серйозними обов'язками в земстві, дворянських зборах, мировому суді, члени комісій ставилися до своїх обов'язків формування списків досить недбало); наявність «службового цензу» та нерівномірність майнового цензу.

Визначальною групою причин, що призвели до кризи суду присяжних у Росії, стали соціокультурні причини. Уведена західноєвропейська модель інституту присяжних не відповідала ментальним особливостям російських мешканців. Деякі види злочинів (наприклад, порушення паспортного статуту, фінансові злочини) виявилися занадто складними для присяжних. Іноді присяжні засідателі просто не розуміли своїх функцій. Так, відомий історик В.І. Гер'є, який під час 1870–1880 рр. неодноразово був присяжним засідателем у Москві, записав у своїх нотатках судження одного із присяжних: «Присяжні для того, щоб милувати; якби не це, то коронні юристи просто застосовували б закон» [9, с. 14].

Криза 1878–1889 рр. відбувалась у трьох напрямках: зміна компетенції суду присяжних, зміна соціального й освітнього складу присяжних засідателів, зміна підсудності розгляду справ за їх участю.

Після 1889 р. присяжним засідателям були підсудні злочини без будь-якого політичного підґрунтя. За підрахунками О.М. Бобрищева-Пушкіна, після 1889

р. у компетенції присяжних залишилося близько 300 статей Уложення про покарання карні та виправні замість 410 статей у 1860-х рр. [5, с. 49]. Відповідно, на 10-15% скоротився обсяг юрисдикції суду присяжних (в основному за рахунок передачі мировим суддям справ про дрібні крадіжки зі зломом). Проте ні звуження компетенції, ні скорочення обсягу юрисдикції практично не позначилося на репресивності «суду суспільної совісті».

У роки кризи було значно поліпшено склад засідателів: усі присяжні через введення вимоги вміння читати стали обиратися лише з числа грамотних людей; серед присяжних на 8-10% скоротилася кількість бідних і неосвічених селян; були вжиті заходи щодо залучення до участі в судочинстві заможних людей.

Загальним результатом кризи стало народження оригінального російського варіанту суду присяжних, який серйозно відрізнявся від початкової моделі, закріпленої в Судових статутах 1864 р.

III період: 7 липня 1889 р. – 4 березня 1917 р. Це час еволюційного розвитку російського суду присяжних. Він тривав від закінчення кризи 1878–1889 рр. до початку законодавчої діяльності Тимчасового уряду з реорганізації суду присяжних. Остаточо «кризове» законодавство було сформульовано у Зводі законів Російської імперії.

У 1984 р. виникло питання щодо необхідності перебудови законодавства про суд присяжних з урахуванням особливостей тогочасного побуту [10, с. 221]. Було створено Комісію для перегляду процесуального законодавства, яка діяла з 30 квітня 1894 р. до 5 липня 1899 р., однак жодних практичних результатів її діяльність не принесла.

29-31 грудня 1894 р. у Санкт-Петербурзі проходила нарада старших голів і прокурорів судових палат, де розглядалося питання про діяльність суду присяжних. Більшість членів наради (18 із 20) дійшли висновку, що за своєю роботою цей суд не лише виправдовував себе, але й у цілому являв собою кращу форму судочинства, яку лише можна було уявити, для вирішення більшої частини серйозних справ, особливо в тих випадках, коли тяжке обвинувачення пов'язане з доказами, що вимагають життєвої мудрості [11, с. 47-48].

Таким чином, у середині 90-х рр. XIX ст. відбулося усвідомлення того, що суд присяжних у варіанті, створеному в 1878–1889 рр., повністю задовольняє здійснення цілей правосуддя. Висловлену думку підтверджують не лише суб'єктивні висловлювання сучасників, але й об'єктивні факти. Так, якщо за 11 років (з 1878 по 1889 р.) було створено більше десяти законів, що суттєво вплинули на діяльність суду присяжних, то за подальших 25 років (з 1890 по 1914 р.) подібного роду законів вийшло всього три [12, с. 89]. Законами від 3 червня 1894 р., від 2 березня 1910 р. було спрощено процедури прийняття засідателями присяги та роз'яснення судами їхніх прав, обов'язків і відповідальності. Також присяжним було надано можливість знати, який наслідок матиме їх рішення для підсудного, яке покарання його чекатиме. Цим

самим було усунуто непорозуміння, коли присяжні, маючи хибне враження про те, яке покарання загрожує підсудному, свідомо виправдовували винних людей.

26 листопада 1913 р. було видано закон «Про призначення присяжним засідателям із бюджету добових і дорожніх коштів», згідно з яким кожний присяжний засідатель, що постійно проживає поза місцем засідання суду, міг одержати з бюджету добові гроші за кожний день відсутності за місцем проживання, а також кошти на оплату проїзду до міста, де відбувалося засідання суду.

Вивчаючи діяльність суду присяжних на території України, мною було досліджено кримінальні справи за участю даного інституту, що знаходяться в Державному архіві Вінницької області. Так, наприклад, у судовій справі 1913 р. Наум Тушановський обвинувачувався в тому, що він домовився з іншими особами викрасти чуже майно. Вони напали на євреїв, що проїжджали дорогою, викрали в них гроші, стріляли в повітря та погрожували. Присяжні засідателі визнали всіх осіб винними, але не такими, що були озброєні та які потребували помилування. Суд приговорив Наума Тушановського до трьох років позбавлення волі та зобов'язав обвинуваченого відшкодувати всі судові витрати у справі. Вирок суду не оскаржувався [13, с. 3].

Із загальною кількістю досліджених кримінальних справ за участю суду присяжних вирок переважно не оскаржувалися учасниками процесу, що свідчить про справедливу, на думку сторін, оцінку присяжними діянь.

IV період: 4 березня 1917 р. – 17 (4) січня 1918 р. Це друга криза суду присяжних в Україні. Вона тривала з початку законодавчої діяльності Тимчасового уряду, що стосувалася діяльності суду присяжних, до офіційного скасування інституту присяжних засідателів радянською владою.

Після приходу до влади Тимчасового уряду розвиток суду присяжних пішов шляхом демократизації. Постановою від 30 березня 1917 р. значну частину справ було передано до компетенції суду присяжних у зв'язку з ліквідацією низки судових установ. У всіх судових органах інститут станових представників змінювався на інститут присяжних засідателів. Було відновлено право засідателів брати участь не лише у здійсненні

правосуддя в окружних судах, але й у судових палатах Кримінально-касаційного департаменту Сенату. До компетенції присяжних було повернуто всі категорії справ, вилучені в період кризи 1878–1889 рр.

Демократизація суду присяжних при Тимчасовому уряді виявилася й у тому, що для присяжних скасовано майновий ценз, а також ряд інших обмежень (постанова Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р. «Про скасування релігійних і національних обмежень») [14, с. 56-58].

Суд присяжних юридично припинив своє існування на території Російської імперії після Жовтневої революції. 22 листопада (5 грудня) 1917 р. Раднарком Декретом «Про суд» № 1 ухвалив: «Скасувати донині існуючі загальні судові встановлення, як-то: окружні суди, судові палати й Правлячий сенат з усіма департаментами...» Відповідно, скасовувався й інститут присяжних засідателів, що діяв у цих судових установах.

Постановою Народного Секретаріату Української Республіки «Про введення Народного суду» від 17 (4) січня 1918 р. було скасовано всі судові установи, які раніше діяли на території України. Таким чином, даною Постановою було відмінено дію суду присяжних.

Слід зазначити, що інститут суду присяжних функціонував у судовій системі на всіх етапах державотворення з 1917 по 1920 р.

Після встановлення в Україні радянської влади низкою нормативних актів було остаточно скасовано суд присяжних та відтворено дію народного суду (Інструкція до Тимчасового положення «Про народні суди і революційні трибунали» від 29 квітня 1920 р., Положення Ради Народних Комісарів «Про народний суд» від 26 жовтня 1920 р., Положення «Про судоустрій УРСР» від 16 грудня 1922 р.).

Висновки. Аналіз становлення суду присяжних на території України наприкінці XIX – на початку XX ст. та детальне дослідження законодавства і практики кожного з визначених періодів дає змогу бачити як позитивні, так і негативні сторони діяльності досліджуваного інституту, визначити слабкі аспекти, що потребують більш ретельного вивчення й удосконалення, а також отримати необхідні висновки для успішного функціонування суду присяжних у сучасній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукин В.П. Проблемы совершенствования деятельности суда присяжных в современной России : специальный доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации / В.П. Лукин. – М. : Юриспруденция, 2004. – 64 с.
2. Кириллова Н.П. Суд присяжных в России и мировой опыт. Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Н.П. Кириллова ; науч. ред.: проф. Б.В. Волженкин. – СПб. : С.-Петербург. юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – 36 с.
3. Джаншиев Г. Суд над судом присяжных / Г. Джаншиев. – М. : Рассвет, 1986. – 197 с.
4. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное судопроизводство : пособие к лекциям / Н.Д. Сергеевский. – СПб. : Военная типография, 1887. – 96 с.
5. Бобрищев-Пушкин А.М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных / А.М. Бобрищев-Пушкин. – М. : Печатня А.И. Снегиревой, 1896. – 620 с.
6. Тимофеев Н.П. Суд присяжных в России. Судебные очерки / Н.П. Тимофеев. – М. : А.И. Мамонтова и Ко, 1881. – 636 с.
7. Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 / Н.Н. Ефремова. – М. : Наука, 1983. – 149 с.
8. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 8. Судебная реформа / под ред. Б.В. Виленского. – М. : Юридическая литература, 1991. – 495 с.
9. Герье В.И. Автобиография // ОР РГБ. – Ф. 70. – П. 33. – № 59.

10. Крашенинников П.В. Министерство юстиции за сто лет. 1802–1902. Исторический очерк / вступ. ст. П.В. Крашенинникова. – М. : Спарк, 2001. – 351 с.
11. Кони А.Ф. Вступительное и заключительное сообщение о суде присяжных и о суде с сословными представителями при руководстве совещаниями старших председателей и прокуроров судебных палат 29-31 декабря 1894 года / А.Ф. Кони // Журнал Министерства Юстиции. – 1895. – № 4. – С. 47–48
12. Городыский Я.К. Наши суды и судебные порядки по данным ревизии 1895 года / Я.К. Городыский // Журнал Министерства Юстиции. – 1901. – № 6. – С. 89.
13. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д. 172. – О. 25. – № 75.
14. Демичев А.А. Военный суд присяжных / А.А. Демичев // Законность. – 1997. – № 8. – С. 56–58.